

ПЕДАГОГИКА

УДК 372.4

https://doi.org/10.52754/16948610_2023_1_12**БАШТАЛГЫЧ КЛАССТАРДЫН ОКУУЧУЛАРЫНЫН СҮЙЛӨӨ
КЕБИ ЖАНА АНЫН ӨНҮГҮҮ ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ***Укуева Бушарипа Кожояровна, п.и.д, профессор,
Ukueva1949@mail.ru**Ош мамлекеттик университети
Ош, Кыргызстан*

Аннотация. Бул макалада башталгыч класстын окуучуларынын кебин калыптандыруудагы маанилүү милдеттердин бири катары оозеки кепти өнүктүрүү жана анын өзгөчөлүктөрү каралып, сүйлөө акыл-эс ишмердүүлүгүнүн негизи, баарлашуу каражаты экедигини тастыкталат. Окуучулардын салыштыруу, классификациялоо, жалпылоо жөндөмдөрү кеп аркылуу билимди өздөштүрүү процессинде калыптанып, ал өзгөчөлүк сүйлөө ишмердигинде да байкалаары эксперименттин корутундусунда да тастыкталып, жыйынтыкталгандыгы көрсөтүлгөн. Окуучунун логикалык жактан так, демонстративдик, образдуу оозеки жана жазма сүйлөөсү тажрыйбасы анын психикалык өнүгүүсүнүн көрсөткүчү болуп саналаары жана оозеки кебинин мазмуну менен формасы анын жашына, абалына, тажрыйбасына, темпераментине, мүнөзүнө, жөндөмүнө, кызыгуусуна, абалына жараша болуп, кептин жардамы менен окуучулар окуу материалын үйрөнүшүп, баарлаша тургандыгы белгиленет. Окуучулар кептин оозеки, жазуу жана башка түрлөрүн канчалык жигердүү өркүндөтсө, сөз байлыктары байып, алардын таанып-билүү жөндөмдүүлүгү жана маданияты ошончолук жогору боло тургандыгы белгиленет.

Ачык сөздөр: эксперимент, чөйрө, тажрыйба, сүйлөө ишмердүүлүгү, дидактика, компетенция, логика, кеп маданияты, каражат, өздөштүрүү.

РЕЧЬ МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ И ОСОБЕННОСТИ ЕЕ РАЗВИТИЯ*Укуева Бушарипа Кожояровна, д.п.н, профессор
Ukueva1949@mail.ru**Ошский государственный университет
Ош, Кыргызстан*

Аннотация. В данной статье рассуждается развитие разговорной речи и ее особенности как одна из важнейших задач формирования речи младших классов. Подтверждается то, что речь-основа умственной деятельности, и является средством коммуникации. Подытоживается заключении эксперимента что умения учеников сравнивать, классифицировать обобщения формируются у учащихся в процессе овладения знаниями через речь, что проявляется также в речевой деятельности. Логически четкая, доказательная, образной устной и письменной речь ученика - показатель его умственного развития. а содержание и форма устной речи зависят от его возраста, состояния, опыта, темперамента, характера, способностей, интересов,

состояния, с помощью речи учащиеся усваивают учебный материал и общаются. Чем активнее учащиеся развивают устную, письменную и другие формы речи, тем богаче словарный запас и тем лучше их познавательные способности.

Ключевые слова: эксперимент, среда, опыт, речевая деятельность, дидактика, компетентность, логика, культура речи, средства, овладение.

SPEECH OF YOUNG SCHOOLCHILDREN AND THE PECULIARITIES OF ITS DEVELOPMENT

Ukueva Busharipa Kozhoyarovna
Doctor of Pedagogical Sciences, Professor
ukueva1949@mail.ru
Osh State University
Osh, Kyrgyzstan

Abstract. *This article discusses the development of oral speech and its features as one of the most important tasks of the formation of speech of younger schoolchildren. speech is the basis of mental activity, a means of communication. At the conclusion of the experiment, it was also confirmed and generalized that the skills of comparison, classification, generalization are formed in students in the process of acquiring knowledge through speech, which is also manifested in speech activity. It is noted that the experience of logically accurate, demonstrative, figurative oral and written speech of a student is an indicator of his mental development, and the content and form of oral speech depend on his age, condition, experience, temperament, character, abilities, interests, condition, with the help of speech, students assimilate educational material and communicate. The more actively students develop oral, written and other forms of speech, the richer the vocabulary and the better their cognitive abilities.*

Keywords: *experiment, environment, experience, speech activity, didactics, competence, logic, culture of speech, means, mastery.*

Киришүү. Кандай гана адам болбосун анын оозеки кебинин-сүйлөөсүнүн мазмуну жана формасы анын жашына, абалына, тажрыйбасына, темпераментине, мүнөзүнө, жөндөмүнө, кызыгуусуна, абалына жараша боло тургандыгы белгилүү. Андай болгон сон, кептин жардамы менен окуучулар окуу процессинде жаны материалды үйрөнүшөт, баарлашышат, диалог тузушот. Анткени, окуучулар кептин оозеки, жазуу жана башка түрлөрүн канчалык жигердүү өркүндөтсө, сөз байлыгын толуктаса, алардын таанып-билүү жөндөмдүүлүгү жана маданияты ошончолук жакшы болот.

Орус илимпозу Р.С. Немов айткандай: «Баланын мектепке кириши менен баарлашуусу, оюн менен бирге окуу иш-чаралары да алдыңкы планга чыгып, башталгыч мектеп жашындагы балдардын өнүгүүсүндө бул иш өзгөчө роль ойноп, ал башка иш-аракеттердин: оюн, эмгек жана байланыштын мүнөзүн аныктайт. Бул аракет - кичинекей мектеп окуучулары

менен башка адамдардын, өзгөчө чоңдор менен мугалимдик кесипти аркалап, үлгү жана ар түрдүү билимдердин негизги булагы болгон педагогдун карым-катнаштык чөйрөсү менен мазмунун кеңейтет(Немов, 1995).

Ал эми илимпоз педагог С. С. Сакиева белгилегендей:” Бала мектепке белгилүү деңгээлде кептик машыгуусу менен келет. Сабатка үйрөтүүнүн алгачкы этабынан баштап эле ал үйрөтүлө баштайт. Тактап айтканда, эне тилин үйрөтүү аркылуу баланы окуунун жана жазуунун ыгына үйрөтүлөт. Биринчи класска келген окуучу эртеңки күнү кат, арыз жазууга күндөлүктөрдү, дептерлерди, ишеним, тил кат жазууга даяр болушу зарыл. Булардын ичинен эң башкы роль- анын кеп-сүйлөө ишмердүүлүгүнө берилгендиктен, мектепке келген күндөн баштап, биринчиден, кеп ишмердүүлүктүн эркин факторлору кеңеет. Мында баланын сүйлөөсүндө, кебинде өзгөрүүлөр пайда болуп, ал мугалимдин окутуу процессиндеги талабына калыптана баштайт. Кептин мотивациясы өзгөрүп, анда башкы мотив баарлашууга, сабактагы айтып берүү, аңгемелешүү-бул мугалимдин талабын аткарууга, өз алдынча жооп берүүгө аракеттенет.(Сакиева, 2000)

Себеби, мугалим биринчи эле баланы окута баштаганда окуу-жазууга карата даярдыктарды жүргүзөт, акырындык менен окуу-жазууга үйрөтөт.

Окуу процессинин теориялык жана практикалык бөлүгү окуу ишмердүүлүгү аркылуу калыптанат. Окутуунун методикасы төмөнкү 3 маселени чечүү аркылуу ишке ашырылат:

1. Эмнени окутуу керек?
2. Кантип окутуу керек?
3. Эмне үчүн? Эмнени окутуу керек?

Бул суроонун жообун чечмелөөдө эң алгач эне тилин окутууда окутуунун мазмунун иштеп чыгуу, тактап айтканда эне тилинин программасын, окуулуктарды окуучулар үчүн ар түрдүү окуу упособияларын түзүү жана аны өркүндөтүүнү ишке ашыруу болуп саналат. Кантип окутуу керек? Бул маселени чечүүдө окутуунун методдору, методикалык ыкмаларын, көнүгүүлөрдүн системасын, аны колдонуу үчүн методикалык көрсөтмөлөр, пособиелер, окуучунун практикалык жумуштарды аткаруусунун системасы, сабактардын үлгүлөрү ж.б. каралат. Эмне үчүн? Бул маселеде методиканын эффективдүүлүгүн салыштырып изилдөө, методикалык көрсөтмөлөрдү экспериментте текшерүү ж.б. жумуштар жүргүзүлөт

Жогорудагы маселелерди чечүүдө эне тилин окутуунун методикасы окуучунун тилдик материалдарды өздөштүрүүсүнүн жетишкендиктерин

жана кемчилдиктерин, анын кептик, орфографиялык типтүү каталарын, аларды жоюуну жана эскертүүнүн жолдорун изилдейт.

Башталгыч класстардагы эне тили сабактарынын мазмуну жана түрү төмөнкү курамдан турат:

1. Окуучунун оозеки жана жазуу кебин өнүктүрүү-адабий окуу, жазуу, грамматикалык материалдарды окуп үйрөнүү, окуучунун кеп ишмердүүлүгүнө байкоо жүргүзүү байланышат;

2. 1-класска келген баланы окутууга, жазууга, сабатын ачууга, окуунун жана жазуунун элементардык жолдорун, ал машыгууларды андан ары өркүндөтүүгө;

3. Адабий нормаларда жазуунун орфографиялык жана пунктуациялык, грамматикалык эрежелерин, кептин орфоэпиялык жактан тууралыгын окуп-үйрөнүү;

4. Грамматикалык, теориялык материалдарды фонетика, лексика, тилдин илимий жактан калыптанышы изилденет;

Азыркы мезгилде кеп өстүрүүнүн методикасы-илимий потенциалдык жаңы деңгээлде өркүндөтүлүүдө. Анын башкы булагынын каражаты катарында-лингвистика кызмат кылууда. Кийинки мезгилдерде лингвистиканын кеп маданияты, тексттин теориясы боюнча багыттары бир топ илимий потенциалга жетиш еалды.(Башталгыч класстардын программасы 2000)

Башталгыч билим берүүдө балада сүйлөмдүн түзүлүшү боюнча суроолорго так жооп берүү, сүйлөм түзүүгө, сөз жана сүйлөмдүн ортосундагы тыныш белгилерин (чекит, үтүр, кош чекит, суроо белгиси, илеп белгиси ж.б.) коюуга калыптанат. Грамматика жана туура жазуу, адабий окууга арналган сабактар окуучунун кеп өстүрүүсүнө тыгыз байланышкан. Балдар өзүнүн оюн жазууда жана оозеки формада так, түшүнүктүү кылып айтып берүүгө калыптанат. Байланыштуу кеп практикалык көнүгүүлөрдүн системалуу жүргүзүлүшүнүн негизинде сүйлөм түзүү, сүрөттөр менен иштөө, өзүнүн ойлору боюнча жат жазуу, изложение, сочинение жазуу жумуштарына калыптанат. Жалпысынан алганда, башталгыч класстардын окуу материалдары концентрдик жол менен жүргүзүлөт, дидактиканын жеңилден оорго, жөнөкөйдөн татаалга деген принциптери сакталат.(Сакиева, 2000)

Ошондуктан, биз мындан ары өз ишибизде жаш окуучулардын сүйлөө жөндөмдүүлүгүн өнүктүрүү өзгөчөлүктөрүн карап чыгууга аракет кылабыз.

Материалды изилдөө методдору. Кеп – адамдын иш-аракетинин бир түрү, тилдик каражаттарды колдонуунун негизинде ой жүгүртүүнү ишке

ашыруу болуп саналат. Адам өмүр бою сүйлөөсүн жакшыртат, белгиленген нормаларды үйрөнөт, сөз байлыгын байытат. Ар бир курактык баскычта ал жаңы билимдерди алат, бул анын сүйлөө өнүгүүсүн аныктайт. Кепти өздөштүрүүнүн эң маанилүү этаптары мектепке чейинки жана башталгыч мектеп жашы. Баланын кебнин калыптанышы стихиялуу процесс эмес, тескерисинче, үзгүлтүксүз педагогикалык таасирди талап кылат. Баланын сүйлөө өнүгүүсүнүн биринчи шарты - баарлашуу же баарлашуу муктаждыгы. Мына ошондуктан кеп маданиятын калыптандыруу методунда кептин мотивациясын жогорулатуучу, кеп проблемаларын чечүү талабынын алдында окуучуну баарлашууга шыктандырган, ой-пикирин ортого салуучу жагдайлар болушу керек. Бирок бала өз оюн билгичтик менен айта алышы үчүн ага сүйлөө жүрүм-турумунун үлгүлөрүн берип, сүйлөө ишмердүүлүгүн калыптандырууну жана көзөмөлдөөнү камсыз кыла турган чөйрөнү түзүү зарыл. Бул баланын сүйлөө жөндөмүнүн өнүгүшүнүн экинчи шарты. Кеп чөйрөсү – бул ата-энелердин, башка туугандарынын жана досторунун, элдик оозеки чыгармачылыктын, көркөм адабияттын, радио жана телевидениенин, кино жана театрдын, мектептеги, андан тышкары, мугалимдердин жана башка мектеп кызматкерлеринин сүйлөгөн сөздөрү, класста угулган сүйлөө; окуу китептеринин жана окуу куралдарынын тили. Кеп маданиятын өнүктүрүү маселелерин чечүүнүн жолдору Л.С. Выготскийдин (1998), Р.С. Немовдун (1995), П.Я. Ксенофонованын (2007), Е.И. Тихееванын (2019), эмгектеринде чагылдырылган

А.Н. Ксенофонованын пикири боюнча, башталгыч мектеп окуучуларын тарбиялоодо сүйлөө ишмердүүлүгү маанилүү милдетти аткарат, атап айтканда, баланын активдүүлүгүн стимулдаштыруу жана көрсөтүү үчүн шарттарды түзөт. Окуучунун позициясынын индивидуалдуулугу рационалдуу сүйлөмдөр түрүндө, сүйлөө сөздөрүндө өз алдынчалыгын көрсөтө билүүсүнөн көрүнөт. Мугалим өз кезегинде алардын активдүүлүгүнө, өз алдынчалыгына, ошондой эле чыгармачылык жөндөмүнө таянат. Адам ишмердүүлүгүнүн ар бир чөйрөсүн байланышсыз, ички руханий маданиятысыз элестетүү мүмкүн эмес.

Л.С. Выготский сүйлөө ишмердүүлүгү адамдардын өз ара аракеттенүүсүнүн негизи экендигине токтолуп, ага чоң маани берген, ошондой эле инсандын, ой жүгүртүүнүн жана адамдын бардык таанып-билүү процесстеринин калыптанышынан эң бай мүмкүнчүлүктөрдү көргөн. (Выготский, 1998). Андыктан, макалада колдонулган методдор жогорудагы окумуштуулардын методикалык адабияттарындагы ыкмаларына таянылып, кеп маданияты түшүнүгүнө көптөгөн аныктамаларды негиз кылды.

Негизги бөлүк- талкуу баяндамалар

Алардын айрымдарына токтололу. Кеп маданияты – элдин тилди колдонуу менен байланышкан маданиятынын бир бөлүгү экендиги талашсыз.

Ал тилдин өзүн, анын этникалык өзгөчөлүгүн, оозеки же жазуу түрүндө камтылган функционалдык жана социалдык маанилерин камтыйт. Мындан тышкары, ал дүйнөнүн тилдик картинасынын этникалык өзгөчөлүктөрүн жана калыптанган үрп-адаттарын жана жүрүм-турум эрежелерин (анын ичинде вербалдык эмес каражаттарды колдонуу), берилген тилдеги тексттердин жыйындысын камтыйт.

С.Д. Якушеванын пикири боюнча сүйлөө маданияты – тил менен таанып билүү процесстеринин ортосундагы объективдүү болгон байланыштар принцибинин негизинде өнүккөн, стилдик сезимди, өнүккөн табитти жана эрудицияны камтыган инсандык маданият (Якушева, 2011)

С. Бочкарева кептин кеп маданиятын калыптандыруу үчүн зарыл болгон төмөндөгү сапаттарды белгилейт: кептин тактыгы, ойдун ачыктыгы, мазмуну, кептин айтылышынын логикасы, баяндоо системасы, экспрессивдүүлүк, сөз байлыгы, эмоционалдуулук, образдуулук, тууралык. Ал сүйлөө маданиятын «конкреттүү кырдаалды эске алуу менен жана тапшырмага ылайык, кайрылуучуга эң жакшы таасир этүүчү сүйлөө сапаттарынын жыйындысы» деп аныктайт (Бочкарева, 2011).

Бочкарева Т.С. тарабынан аныкталган кеп сапаттарына таянып, эгерде адам тыбыштарды туура эмес айтса, өз оюн туура эмес формулировкаласа, ырааттуу, логикалык жактан курулган кепке ээ болбосо; өтө акырын же өтө катуу сүйлөсө, интонацияны туура эмес тандаса, сөз байлыгы начар ж.б., демек, анын сүйлөө маданияты да жок.

Кеп маданиятында ал кептин тууралыгын, башкача айтканда, чечендер жана жазуучулар тарабынан «идеал» же жалпы кабыл алынган жана салттуу түрдө корголгон адат, образ катары кабыл алынган адабий нормалардын сакталышын, ошондой эле сүйлөө чеберчилигин - б.а. адабий тилдин нормаларын гана сактоо, ошондой эле тиешелүү варианттарды тандап алуу, мааниси жагынан эң туура, стилистикалык жана кырдаалга ылайыктуу, экспрессивдүү сүйлөөнү белгилейбиз.

Адамдын сүйлөө маданияты – бул адамдын тил жөнүндөгү билимге болгон мамилеси, аны кеңейтүүгө умтулуусу, алган билимин колдоно билүү, ошондой эле кепти жаратуу процессин (сүйлөө, жазуу) да, аны кабыл алуу (угуу, окуу) процессин да камтыйт. Туура сүйлөө деңгээлин жогорулатуу үчүн билимдерди жана коммуникация ыкмаларын өздөштүрүү, кемчиликсиз

кептин үлгүлөрүнө ээ болуу, анын белгилерин жана түзүлүш принциптерин билүү зарыл.

Академик В.В. Виноградов сүйлөө маданиятына байланышкан эмгектеринде субъективдүү табиттик баалоо бар деп эсептегендиктен, бул маселени изилдөөнүн татаалдыгына көңүл бурат. Бул белгилүү бир кырдаалда адам өз оюн жагдайга жараша ар кандай жолдор менен айта алат дегенди билдирет (Виноградов, 2001)

Бирок автор бул маселени чечүүнүн жолдорун келтирет: - ченемдик-тарыхый мамиле коомдун социалдык түзүлүшүнүн өзгөрүшүнө байланыштуу адабий нормалардын бузулушунун конкреттүү учурун талдоо зарылчылыгын билдирет, - ченемдик-стилистикалык мамиле эркиндикти, чыгармачылыкты камтыйт. ар кандай тилдик каражаттарды колдонууда жана ошого жараша сүйлөө стилдерин толук түшүнүү жана туура өз ара аракеттенүү экендигин баса белгилейт. Тил илиминин бөлүмүндө «тил нормасы» түшүнүгү эң маанилүү болуп, кептин тууралыгы бирден-бир изилдөө объектиси катары эсептелген .

Профессор А.Н. Ксенофонтова азыркы методикалык адабияттарда акыркы мезгилге чейин «кеп маданияты», «кептин тууралыгы» жана «тил ченемдүүлүк» түшүнүктөрүн аныктоо тенденциясы болгон деп эсептейт. Албетте, алар тилдин грамматикалык, синтаксистик, лексикалык жана стилистикалык нормаларына негизделгендиктен «кеп маданияты» терминине кирет. Бирок бул түшүнүктөрдү өз маңызы боюнча аныктоого болбойт, анткени «кеп маданияты» түшүнүгү бүт тил системасы менен чырмалышкан. Бул вербалдык баарлашуунун ар кандай реалдуу кырдаалында керектүү мазмунду аныктайт. Бул вербалдык практикада аларды колдонууга аң-сезимдүү мамилени калыптандыруучу мындай тилдик каражаттарды вербалдык баарлашуу процессинде тандап алуу жана колдонуу жөндөмүндө чагылдырылат. Буга карабастан адабий тилди өздөштүрүүнүн эки деңгээли бар – төмөнкү жана жогорку. «Сүйлөө нормаларын сактоо, сөздүн тууралыгы кептин өз ара аракеттенүүсүнүн негизги талабы. Сүйлөө маданиятынын коммуникативдик жагы – бул тилди билүүнүн эң жогорку деңгээли» (Ксенофонтова, 2007).

Биринчи этап – кептин тууралыгы, тактап айтканда, тил системасынын деңгээли менен өз ара байланышта болгон адабий тилдин нормалары. Лексикалык, орфографиялык, грамматикалык, сөз жасоо, морфологиялык, синтаксистик нормалар бар. Лексикалык ченемдер түшүндүрмө сөздүктөрдө сөздөрдүн маанилерин чечмелөө жана алардын бири-бирине шайкеш келиши

түрүндө берилсе, калган ченемдер адабий тилдин грамматикасы боюнча окуу куралдарында, атайын сөздүктөрдө, маалымдама китептеринде жазылат.

Экинчи этап – коммуникативдик аспект, ал тилдик каражаттарды баарлашуу максатында колдонуу, ошондой эле берилген баарлашуу шарттарында колдонуу катары көрсөтүлүшү мүмкүн (Рысбаев, 2000).

Жогоруда айтылган аныктамалар балдардын ырааттуу сүйлөө өнүгүүсү жөнүндө төмөнкүдөй жыйынтык чыгарууга мүмкүндүк берет:

1. Мектепке чейинки куракта ырааттуу кеп өзүнүн өнүгүүсүндө диалогдон монологго, ситуациялык кептен контексттик кепке өтүп, аны коммуникация жана таанып-билүү функциясына гана эмес, иш-аракеттерди пландаштыруу, координациялоо функциясына да колдонууга өтө тургандыгына.

2. Мектепте окуу процессинде балдардын ырааттуу сүйлөөсү андан ары өнүгөт: алар тарабынан окуу процессинде билимди алуу, сактоо жана берүү каражаты, өзүн-өзү көрсөтүү жана таасир берүү каражаты катары колдонулат. Окуучулар адабий тилдин жазма түрүн өздөштүрүшөт. Когеренттүү (оозеки жана жазуу) кептин өнүгүшү мектеп окуучуларынын кептин ар кандай стилистикалык түрлөрүн, ар кандай түрлөрүн жана формаларын, ошондой эле баарлашуу көндүмдөрүн өздөштүрүүсүнөн көрүнөт.

Башталгыч мектеп курагындагы балдардын сүйлөө жөндөмдүүлүгү ар кандай өзгөрүүлөргө дуушар болуп, окуу-тарбия процессинин таасири астында ар тараптуу өнүгөт. Кептин бардык функциялары ачылат, бул бала пландоону, өз оюн тилдик каражаттар менен айтууну, маектешинин мүмкүн болуучу реакцияларын, баарлашуунун өзгөргөн шарттарын алдын ала билүүнү, анын сүйлөө ишмердүүлүгүн башкарууну үйрөнөт.

3. Балдардын сүйлөө активдүүлүгүнүн өнүгүшү билим берүүнүн бардык баскычтарында болот. Оозеки байланыштыруучу кеп көнүгүүлөрү ар бир сабакта өткөрүлөт. Окуучунун ар бир ырааттуу оозеки жообу – оозеки кептин көнүгүүлөрү, демек, ал кептин мазмунуна, конструкциясына жана жасалгасына коюлган талаптарга жооп бериши керек. Балдардын көңүлүн баяндын ырааттуулугу, мазмундун толуктугу, синтаксистик түзүлүштөрдүн тууралыгы, лексикалык байлык сыяктуу жактарына буруу керек.

4. Кепти өнүктүрүү боюнча иштерге карата окутуу методдорунун бир өзгөчөлүгү алардын текст сыяктуу дидактикалык курал менен айкалыштырылышы болуп саналат.

Тексттин темасын түшүнүү, аны билдирүүдө ачып берүү, “бөтөн” сөздүн негизги идеясын түшүнүү, ошондой эле аны билүү жана аны өз

алдынча өнүктүрүү, сүйлөмдөрдү туура ырааттуулукта жайгаштыруу жана аларды бириктирүү - булар мектеп окуучуларынын кеп ишмердүүлүгүн өркүндөтүү процессинин башталышынан тартып калыптанышы керек болгон жөндөмдөр.

5. Окуучулар мугалимдин жана мектеп окуу китептеринин авторлорунун ой жүгүртүү логикасын кабыл алуу менен ой жүгүртүү ыкмаларын үйрөнүшөт, ошондуктан мугалимдин сөзү, ой жүгүртүүнүн жана жалпылоонун мисалдары менен каныккандыгы өзгөчө маанилүү. Ой жүгүртүү тексти менен иштөө аркылуу башталгыч класстардын окуучуларынын кебин өнүктүрүү жолдорун аныктоо максатта чакан эксперимент жүргүзүлгөн.

Эксперименттин тактоо этабы

Эксперименттин максаты кепти өнүктүрүү сабактарында тексттик ой жүгүртүүнү куруу жөндөмүнүн калыптануу деңгээлин аныктоо болгон.

Бул этапта Кара-Суу орто мектебини 3-классында «Мен кышты эмне үчүн жакшы көрөм» аттуу үй тапшырмасы эссе берилди. Бул эссе төмөндөгү сүйлөө көндүмдөрүнүн өнүгүү деңгээлин аныктоо максатында жүргүзүлдү:

- тиешелүү коммуникация каражаттарын колдонуу менен структуралык схема боюнча ой жүгүртүү текстин түзө билүү;
- эсседеги теманы жана негизги ойду ачып бере билүү;
- далилдерди колдонуу, түшүндүрүү, тыянак чыгаруу жөндөмдүүлүгү.

Натыйжаларды талдоо.

Балдардын ишинин анализи айрым сүйлөө жөндөмдөрүнүн өнүгүү деңгээлин аныктоо максатында жүргүзүлдү. Ар бир жөндөмдүн өнүгүү деңгээли сапаттык аспектиге ээ болгон төмөнкү критерийлер боюнча бааланган:

- “кеп көндүмдөрүн өнүктүрүүнүн жогорку деңгээли” (кеп сүйлөө жөндөмдүүлүгү мыкты же жакшы деңгээлде калыптанат);
- «кеп көндүмдөрүн өнүктүрүүнүн орточо деңгээли» (кеп чеберчилиги жарым-жартылай калыптанат);
- «кеп көндүмдөрүн өнүктүрүүнүн төмөн деңгээли» (кеп көндүмдөрү калыптанбайт);

Бардык иштердин жалпы саны (16) 100% кабыл алынды. Бардык иштер чеберчиликтин ар бир түрү боюнча өзүнчө бааланды.

Иштин анализинин натыйжалары таблицкага киргизилди:

Көндүмдөрдүн өнүктүрүү деңгээли	Тексттик ой жүгүртүүнү	Теманы жана	Далилдерди колдонуу,
---------------------------------	------------------------	-------------	----------------------

	түзө билүү	негизги ойду ача билүү	түшүндүрүү, жыйынтык чыгара билүү.
жогору	12,5%	12,5%	12,5%
орто	37,5%	31,25%	12,5%
төмөн	50%	56,25%	75%

Маалыматтарды талдоо ачык темада дилбаян жазган балдардын саны жарымына жетпегенин көрсөттү. Тесттин түрү боюнча 11 бала аңгемеден, 2 бала сүрөттөдө адашып кеткенин эссе-баяндамалардын көбүнөн байкалат. Бул факты башталгыч класстардын окуучуларынын сүйлөө жөндөмүнүн өнүгүүсүнүн жалпы тенденциясын тастыктайт.

Кеп көндүмдөрүн өнүктүрүү деңгээлин анализдөөнүн жыйынтыгы көрсөткөндөй, класстын окуучуларынын 50%ы ой жүгүртүүнү түзө алат, дилбаянда теманы жана негизги ойду ача алат – 44%, дил баянда далилдерди же түшүндүрмөлөрдү колдоно алат – 25%, негизги ойго туура келген жыйынтык чыгарууну - 37,5%. Алардын ичинен окуучулардын 12,5%дан 37,5%ке чейин бул көндүмдөр жарым-жартылай калыптанса, 50% -75%ында иш жүзүндө калыптанбайт. Эң жакшысы, балдарда далилдерди, түшүндүрмөлөрдү, кириш сөздү колдонуу, жыйынтык чыгаруу жөндөмдөрү калыптанды. Класстын 75%ында бул жөндөмдөрдүн өнүгүү деңгээли төмөн экинчиги тастыкталат.

Ошентип, эксперименттин жүрүшүндө балдардын иш-аракетине караганда, сүйлөө жөндөмдүүлүктөрү жарым-жартылай же начар калыптанганы көрүнүп турат. Берилген тексттин түрү көпчүлүк окуучулар үчүн эң олуттуу кыйынчылыктарды жаратып жатканын, аларда аргументациянын жоктугунан, алсыз, жетишсиз салмактуу далилдерди колдонууларынан, тексттин стереотиптүү түзүлүшүнөн, баяндоо үчүн ой жүгүртүүнү алмаштырууда алсыз экендигинен байкалат. Мында түшүндүрүү жана далилдөө жөндөмүн өнүктүрүү жетишсиз экендигин, эң жөнөкөй ой жүгүртүүдө тексттин куруу үчүн атайын олуттуу иш керек экендигин билдирет.

Корутунду. Башталгыч класстардын сабактарында ой жүгүртүү аркылуу кепти өнүктүрүү боюнча иштөөдө кездешүүчү көйгөйлөрү карап чыгылды жана методикалык адабияттар, көрүнүктүү педагог-

психологдордун эмгектери, балдардын эмгектери талдоого алынды. Оозеки кепти өнүктүрүү жана калыптандыруу учурунда башталгыч класстын окуучуларынын көпчүлүгү эң олуттуу кыйынчылыктарга дуушар болушкандыктан, балдар логикалык жактан да, сүйлөө жагынан да бир катар каталарды кетиришет деген жыйынтыкка келинди.

Ой жүгүртүү жөндөмү балдарда мектепке чейинки куракта калыптана баштайт, ошондуктан биринчи класстын окуучуларынан баштап ой жүгүртүүнүн үстүндө иштөө зарылдыгы байкалды. Башталгыч мектепте ой жүгүртүү аркылуу кепти өнүктүрүү боюнча иш жүргүзүү баланын сүйлөө жөндөмүн өнүктүрүүнүн жана тарбиялоонун ыкмаларынын бири болуп саналгандыктан, ар кандай билдирүүнү баяндоодо ал өз оюн изилдөө объектисине топтоп, талдап, андан соң далилдөө, түшүндүрүү, туура айтууга үйрөнгөндүктөн, ал идеяларын формулировкалоо, корутундусун негиздөө керектигин түшүнүүсү талашсыз.

Бул көндүмдөрдүн ар биринин калыптанышы белгилүү көнүгүүлөрдү талап кылат. Бул иште оозеки кепти өнүктүрүү үчүн эң жөнөкөй ой жүгүртүүнүн текстинин үстүндө иштөө үчүн көнүгүүлөрдүн системасы сунушталды. Иштин натыйжалары ой жүгүртүүнүн тиби боюнча ырааттуу билдирүүнү үйрөтүү үчүн, мектеп окуучуларында өздөрүнүн жаш курагына жана жалпыга белгилүү материалдын негизинде ой жүгүртүү менен тексттерди өз алдынча түзүүгө мүмкүндүк берүүчү көндүмдөрдү өнүктүрөөрү тастыктады.

Тексттин үстүндө иштөө, башкача айтканда, өз алдынча ой жүгүртүү – башталгыч класстардын окуучуларынын оозеки кебин өнүктүрүү жолдорунун бири экендиги аныкталды. Натыйжада бардык сабактарда окуучулардын оозеки жооптору жүйөлүү болуп калгандыгы; сабак учурунда окуучулар өз ойлорун түшүндүрүп, далилдеп, ар кандай фактылар, мисалдар менен иш алып барышкандыгы, өздөрүнө белгилүү эрежелерди талапка ылайык колдонушкандыгы мугалимдин тынымсыз иш аракетинин негизинде жакшыргандыгы байкалды жана бул тажрыйбаны өндүрүшкө сунуштоо практикаланды.

Адабияттар

1. Башталгыч класстардын программалары. -Б.,2000, 4-9-бет.
2. Бочкарева, Т. С. (2011) Развитие речевой культуры студентов Вестник ОГУ. – 2011. – №2. – б. 58-62.
3. Виноградов, В. В. (2001) Русский язык– Москва : Русский язык, 2001. – 145 б.
4. Выготский, Л. С. (1998) Мышление и речь: Избранные психологические исследования– Москва:Просвещение, – 352 б.

5. Немов Р. С. (1995) Психология / Москва., Книга 2-3. 235 б.
6. Ксенофонтова, А. Н. (2007) Речевая культура – основа речевой деятельности школьников. – Оренбург, – 48 б.
7. Рысбаев.С. К. (2000) 1-класста окуучулардын сабатын ачуунун,сөзүн өстүрүүнүн жана руханий тарбия берүүнүн маселелери.-Б.,. 48 бет.
8. Сакиева.С.С., Ташиева.Г. (2000). Сөз өстүрүү. 2 – 3 - класстын окуучулары үчүн хрестоматия. Ош,,41 бет. 18.
9. Сакиева.С.С. (2000) Башталгыч класстарда эне тилин окутуу боюнча методикалык колдонмо.Жалал-Абад, ,40 б.
10. Сакиева.С.С., Мамбетова.М. (2000) Башталгыч класстарда эне тилин окутуунун методикасы. Методикалыкколдонмо. ЖалалАбад,34 б.
11. Сакиева.С.С. (2001) Эне тили. Окуу-методикалык комплекс. ЖалалАбад,, 29- б.
12. Тихеева Е. И., (2019) Развитие речи детей – Москва : Юрайт,. – 116 б.
13. Якушева С. Д.(2011) Основы педагогического мастерства– 4-е изд., испр. и доп. – Москва : Издательский центр «Академи